

לע"נ
אבי מורי הרב ר' יצחק סמואל
הי"ד, אשר קידש שם שמים כרבה
של נורבגיה, נספה באושוויץ
בח' בטבת תש"ג, ואני לא זכיתי
לכבדו.

כיבוד אב ואם של דמא בן נתינה

עמוס סמואל

א. מבוא

הסיפורים על קיום מופלא של מצוות כיבוד אב שקיים הנכרי האשקלוני דמא בן נתינה (להלן: דב"נ) ידועים ומפורסמים; עם זה מבקש אני לשוב ולעסוק בסיפורים אלה. בהמשך דבריי אדון הן בשאלות שהן ספציפיות לסיפורים אלה, והן בשאלות כלליות הקשורות לסיפורים אלה ואל סיפורים אחרים:

המקורות לסיפורים על דמא בן נתינה הם אלה:

- (1) ירושלמי פאה, פרק א הל' א; ט, ע"ג (= ירושלמי קידושין פרק א הל' ז; סא ע"ב).
- (2) בבלי קדושין, לא ע"א (= בבלי עבודה זרה כג ע"ב — כד ע"א).
- (3) דברים רבה, פרשה א סימן טו.
- (4) פסיקתא רבתי, פיסקא כג—כד.

בעל ילקוט שמעוני העתיק את הסיפורים כפי שהם מובאים בבבלי, ביל"ש לפרשת יתרו, רמז רצו.

להלן גירסת הירושלמי² וגירסת הבבלי זו בצד זו, ולאחר מכן גירסת הסיפור בדברים רבה.

1. הסיפור בעבודה זרה זהה בעיקרו לסיפור שבקדושין. בעבודה זרה בא הסיפור אגב דיון בשאלה אם מותר לקנות צרכי מלאכת המשכן ופרה אדומה מן הנכרים, עיי"ש. הסיפור על אמו של דב"נ אינו מובא בע"ז.
2. נוסח הסיפורים בפסיקתא רבתי זהה בעיקרו לנוסח הסיפורים בירושלמי, לכן הסתפקתי בציון ההבדלים העיקריים בין שני המקורות.

לו: כשאמר לי הקב"ה להקריב, בעצמו אמר לי, ועכשיו אני מבקש שיאמר לי הוא! מיד פתח הקב"ה הרקיע ואמר לו בי נשבעתי... " (ילקוט שמעוני ק') המחאה כנגד אי בהירות כביכול מצד המצווה, המגולם באי אחידות בזהותו, לובשת צורה שונה מעט בקריאה — "אמר לו: כביכול שיש לפניך כשיחות בני אדם שמחליפים בדבורם. אתמול אמר לי כי ביצחק יקרא לך זרע וחזרת ואמרת קח נא את בנך, ועכשיו אתה אומר: אל תשלח ידך..." (שם ק"א).

לא פחות מכך מבטא עולם האגדה את המחאה כנגד אי הטבעיות הבסיסית הכרוכה בפעולה כהקרכת הבן. עמדנו לעיל על כמה ביטויים לכך וראוי להוסיף ביטוי פיוטי של אחד מפייטני ארץ ישראל — "ידעתי גם אני כי הוא טוב והולך תמים / אבל על יחידו לא קנה רחמים / ושלח יד כאכזר לשפוך דמים / וכל כך לעשות רצונך בלב תמים / ובטוח כי אתה טוב ומלא רחמים / אבל היה לו להתחנן לפניך לבקש רחמים / לחשוך יחידו מאש פחמים / הוא לא ריחם לולי רחמתה בעל הרחמים".²¹

ברם, הביקורת והמחאה מעוגנת היטב בתוככי מערכת ערכים כוללת שיש בה משמעות ותכלית. יש ניחומים מסויימים בראיית המחאה 'הפראית' של אומנים כנגד משמעותה הישנה של העקידה כעניין שכבר היה לעולמים, ובהכרה שיותר משהוא משקף חידוש בן דורנו יש בו משום עלייה לפני השטח של זרם פרשני תת קרקעי עתיק יומין. אך תקווה אמיתית תימצא רק בשילוב הזרם הזה במסגרת ערכית כוללת, ובכך תוכל האגדה עתיקת היומין לסייע לאומנות ולגילוייה וביטוייה בחברה הישראלית.

התפיסה הקיצונית ביותר של העקידה באומנות ובתרבות של הדורות האחרונים רואה בעקידה את המות. כביכול, זוהי עקדה ש'הלכה עד הסוף! במובן מסויים גם מוטיב זה מצוי בשולי אגדת חז"ל 'בשעה שעקד אברהם את יצחק בנו על גבי המזבח ושחטו ושרפו ונעשה אפר והיה אפרו מושלך בהר המוריה הוריד הקב"ה טללי חיים והחייהו. לכן אמר דוד: 'כטל חרמון שירוד...' זה הטל שבו החייה הקב"ה את יצחק אבינו! פתחו מלאכי השרת ואמרו: ברוך אתה ה' מחיה המתים (22). המתח בין הצורך המדרשי בהמתת יצחק לבין המשך הסיפור המורה על הצלתו מיושב כאן באמצעי הקיצוני ביותר שניתן לתארו בהגות היהודית — תחיית המתים! קשה לראות באגדה קשה זו מחאה פשוטה כנגד משהו, וקשה לא פחות לעמוד על נסיבותיה ושורשיה כמו גם על השפעתה האפשרית על מקדשי ה' למיניהם שאף הם הלכו עד הסוף' (ראויה לבחינה מדוקדקת הדוגמה של מוסרי נפשם על קידוש ה' ביהדות אשכנז וצרפת!) כל שביקשנו בהביאנו דוגמה זו להראות שגם במוטיב קיצוני שכזה היו הדברים לעולמים, ואין לנו אלא לחזור ולהביע את תקוותנו. שגם עקידת הדורות האחרונים המקרינה מות וכול תמצא את דרכה אל תחיית המתים שלה.

21. פיוטי רבי יוחנן הכותן ברבי יהושע, ויסנשטרן. עמ' 37.

22. על מקורותיו וגלגולו במיוחד יחסו לאגדה דומה בפרקי רבי אליעזר, ל"א ראה: ש. שפיגל, פיורר מאגדות העקידה. ספר היובל לאברהם ויס, תשכ"ד, עמ' תקנ"ט.

הערות

3	אמר להם אני ואתם נשאל לדמא בן נתינה	תרגום הארמית שבירושלמי:
5	...נכנסה אמו והיתה מפרטרתו	4 פטרבולי = מועצת העיר
	ולא אמר לה [אלא] צייר אמי	6 קורדקון = נעל
6	ולא עוד אלא שנשר קורדייקין שלה מידה	11 מיהו שיש לו מעולה כמותה
	והושיט ידו ונתנו לה...	14 עלה ורצה להביאה
11	מאן אית ליה מרגלא טבא דכוותיה	להם ומצא את אביו ישן
14	אבוי ואמוי דמכין	15 מפתח התיבה היה
19	עלון ליה עד אלפא דינרין	מונח תוך אצבעותיו של אביו
20	כיון דאיתער אבוה ואימיה סליק אחית יתה להון	16 רגלו של אביו היחה
22	איקריה דאבוי ואמוי	פשוטה על התיבה
23	... משכר כיבוד ...	17 ירד אליהם אמר להם:
29	... עושי מצות בגוים בעולם הזה	איני יכול להביאה לכם.
		18 אולי מפני שהוא מבקש פרוטות הרבה.
		19 העלוהו (את הצעת המחיר) למאתיים ... לאלף
		20 כיון שהתעורר אביו משנתו עלה והביאה להם
		21 רצו לתת לו (מעות) לפי הפסיקה האחרונה...
		22 וכי מוכר אני לכם כבוד אבותי בעד פרוטות?

דברים רבה פרשה א'

הלכה אדם מישאל שהוא זהיר בכיבוד אב ואם מהו שכרו, כך שנו רבותנו: אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעוה"ז והקין קיימת לעוה"ב, כיבוד אב ואם וכו'. אי"ר אבהו, שאלו תלמידיו את ר' אליעזר הגדול, איזהו כיבוד אב ואם, אמר להם צאו וראו מה עשה דמא בן נתינה באשקלון, והיתה אמו חסרת דעת והיתה מסטרתו בין חבריו ולא היה אומר לה אלא דיין אמי. אמרו רבותנו, פעם אחת באו חכמים אצלו ליקח הימנו אבן אחת טובה שנאבדה מכלי כהן, שהיה דר באשקלון ופסקו עמו באלף זהובים, ומצא רגלו של אביו פשוטה על התיבה שהיה אבן טובה בתוכה והיה ישן ולא ביקש לצער ויצא לחוץ ריקם, כיון שלא הוציאה כסבורין שמבקש מהן יותר והעלו דמיה י' אלפים זהובים, כשניעור אביו משנתו נכנס והוציאה להן, בקשו ליתן לו עשרת אלפים זהובים, אמר להם חס לי איני נהנה משכר אבותי, אלא בדמים הראשונים שפסקתי עמכם אלף זהובים וכך אני נוטל מכם. ומה שכר נתן לו הקב"ה? אמרו רבותנו: באותה שנה ילדה פרה אדומה ומכרה יותר מעשרת אלפים זהובים, ראה כמה גדול כבוד אב ואם.

ב. האירועים בסיפורי האגדה של חז"ל — האם התרחשו בפועל?

תחילה מבקש אני לברר שאלה כללית: כיצד יש להתייחס אל האירועים בסיפורי האגדה של חז"ל? ההיו הדברים מעולם? האם האירועים התרחשו בפועל? לא ארון כאן בכל ההיבטים של שאלה זו, אלא אסתפק ביסוד שהוא מרכזי לעניין שאלה זו העולה מן המסופר

בבלי קידושין לא ע"א

פאה (עפ"י דפוס ונציה טו ע"ג)

ירושלמי

- רבי אבהו בשם רבי יוחנן:
שאלו את רבי אליעזר: עד היכן הוא כיבוד אב ואם?
אמר להן: ולי אתם שואלין, לכו ושאלו את דמה בן נתינה.
דמה בן נתינה ראש פטרבולי היה,
פעם אחת הית' אמו מסטרתו בפני כל בולי שלו
5 ונפל קורדקון שלה מידה והושיט לה שלא תצטע'
אמר רבי חזקיה גוי אשקלוני היה וראש פטרבולי היה
ואבן שישב עליה אביו, לא ישב עליו מימיו.
וכיון שמת אביו עשה אות' יראה שלו.
10 פעם אחת אברה ישפה של בנימן
אמרו: מאן דאית ליה טבא דכוותה?
אמרו: אית לדמה בן נתינה.
אזלון לגביה ופסקו עמיה במאה דינר,
סליק בעי מייתה להו ואשכח אבוי דמיך,
15 ואית דאמרין מפתחא דתיבותא הוה יתיב בו אצבעתיה דאבוי
ואית דמרין, ריגליה דאבוי הוות פשיטא על חיבותא
נחת לגבין, אמר לין לא יכילית מיתותיה לכון.
אמרי: דילמא דו בעי פריטן טובן
אסקוניה למאתים אסקוניה לאלף
20 כיון דאיתעיר אבוי מן שינתיה סלק ואייתותיה לין
בעו מייתון ליה בפטיקוליה אחרייא ולא קביל עלוי
אמר: מה אנא מזבין לכון איקרא דאבהתי בפריטין?
איני נהנה מכבוד אבותי כלום.
מה פרע לו הקב"ה שכר?
25 אמר רבי יוסי בי רבי בון:
בו בלילה ילדה פרתו פרה אדומה
ושקלו לו כל ישראל משקלה זהב ונטלוה.
- אמר רבי שבתאי: כתוב ומשפט ורב צדקה לא יענה
אין הקב"ה משהא מתן שכרן של עושי מצוות בנוים
- ...
כי אתא רב דימי, אמר: פעם אחת היה
לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין
גדולי רומי, ובאתה אמו וקרעתו ממנו,
וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו
ולא הכלימה.

אבן אבדה — פרט שאינו מוסיף דבר לעצם הסיפור — גם עובדה זו מוכיחה כי לפנינו מסורת אותנטית של סיפור שאירע בפועל.

ג. ההבדלים העיקריים בין המקורות השונים

- (1) בכל אחד מן המקורות מופיעים שני הסיפורים: הסיפור על אי הערת האב משנתו ועל התאפקותו מלפגוע בכבוד אמו. בירושלמי נוסף עניין שלם שאינו לא בבבלי ולא בדב"ר: "אבן שיש עליה אביו לא ישב עליו מעולם".
- (2) עפ"י הירושלמי, פסק"ר ודב"ר נראה כי ר' אליעזר הביא את הסיפור על עמידתו של דמא בן נתניה במבחן כיבוד אמו, כתשובה לשאלה "עד היכן כיבוד אב ואם"; עפ"י הבבלי נראה כי הביא כתשובה לשאלה זו את הסיפור על כיבודו של אביו.⁸
- (3) מן המסופר בירושלמי עולה כי אבדה אחת מאבני החשן: "ישפּה של בנימין"; מן הסיפור בבבלי עולה כי נזקקו לאבנים לאֶפוד.
- (4) מה היתה התמורה שהוצעה עבור האבן? עפ"י הירושלמי מאה דינר, עד שבסוף הוצעו אלף דינרים, עפ"י הבבלי ששים ריבוא או שמונים ריבוא שכר, עפ"י דב"ר הוצעו תחילה אלף זהובים עד שבסוף הוצעו עשרת אלפים זהובים.
- (5) מה מנע את המכירה, או מה מנע את המכירה בתחילה? עפ"י הירושלמי שתי מסורות (מפתח התיבה בין אצבעות האב; ורגל פשוטה על התיבה) בדב"ר מסורת אחת (המסורת השנייה שביירושלמי), בבבלי מסורת שלישית שונה קצת: מפתח תחת מראשות אביו.
- (6) עפ"י המסופר בירושלמי נקנתה האבן בסופו של דבר מדב"נ; עפ"י הבבלי לא נקנו בסופו של דבר מדב"נ האבנים לאפוד, האבנים נקנו כפיה"נ במקור אחר,⁹ ודב"נ ביקש תמורת הפרה האדומה את הרווח שאמור היה להרוויח ממכירת האבנים.
- (7) עפ"י הירושלמי "בו בלילה ילדה פרתו פרה אדומה; עפ"י הבבלי — "לשנה אחרת"; עפ"י דב"ר — "באותה שנה".
- (8) מה היתה התמורה בעבור מכירת הפרה האדומה? עפ"י הירושלמי הייתה התמורה זהב במשקלה של הפרה. הכסף למימון שכר זה בא מ"כל ישראל". עפ"י דב"ר "יותר מעשרת אלפים זהובים", עפ"י הבבלי — הרווח שהפסיד מאי מכירת האבנים.
- (9) יש הבדל בין המקורות בהתייחסות לשכר שפרע הקב"ה לדב"נ. האם ניתן ללמד מכאן על השכר הצפוי ליהודי המכבד את הוריו? לדעת הבבלי בהחלט כן כ"מצווה ועושה עאכ"ר"; לדעת הירושלמי לא; אמת המידה לתשלום שכר לגוי העושה מצווה שונה. אליו השכר בא מיד.¹⁰
- (10) יש שוני במקורות השונים בפרטי הביזוי שביזתה אמו של דב"נ את בנה.

8. הסיפור על אמו של דב"נ הובא בבבלי רק בסיום העניין, כמסורת נוספת על דב"נ מסורת שהובאה מא"י ע"י רב דימי, אחד מן הנחותי" (= ה"יורדים") שהביאו מסורות ארץ ישראליות לכבל.

9. כך הבין המהרש"א: ראה מהרש"א חידושי אגדות לעבודה זרה כ"ד ע"א.

10. ר' שבתי דורש זאת מהפסוק באיוב לו כג "ומשפט ורוב צדקה לא יענה"; הוא דורש "ענה" מלשון עינוי

במסכת ערוכין (סג ע"א) על ר' אליעזר בן הורקנוס: תלמיד אחד היה לו לר' אליעזר שהורה הלכה בפניו. אמר ר' אליעזר לאימא שלום אשתו, תמיה אני אם יוציא זה שנתו, ולא הוציא שנתו. אמרה לו: נביא אתה? אמר לה: לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי אלא כך מקובלני כל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה. אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: אותו תלמיד יהודה בן גוריא שמו והיה רחוק ממנו שלוש פרסאות.

למסקנת הגמרא אותו יהודה בן גוריא הורה הלכה בפני ר' אליעזר ממש, ופירושו דברי ר' יוחנן הוא שמקום מגוריו היה במרחק שלוש פרסאות ממקום מגוריו של ר' אליעזר בן הורקנוס, ומגמת ר' יוחנן בהשמיעו את שמו של התלמיד ומקום מגוריו היא לאמת לשומעים שאכן כך היה המעשה במציאות, ולהוציאנו מכלל הבנה אפשרית כי כל הסיפור אינו אלא משל.³

דומה כי לא ללמד על סיפור זה בלבד יצאו הדברים אלא על הכלל כולו: סיפור שכלולים בו שמות גיבורים ומצויין בו באיזה מקום התרחש, יש להניח כי גרעין הדברים משקף אירוע או אירועים שאירעו בפועל... נוהרתי וכתבתי כי גרעין הדברים משקף אירוע שאירע בפועל, שכן עד להתגבשות הסיפור כסיפור כתוב הוא עבר בוודאי גלגולים שונים כפי שעוברים דברים שבעל-פה, ומטבעם של דברים שבעל-פה שהם פושטים צורה ולובשים צורה. במשך הזמן מתגבשות לעתים נרסיות שונות של אותו סיפור, והנרסיות השונות מוצאות לא אחת את ביטויין גם בכתב.

ומן הכלל נחזור לסיפורים שלפנינו; יש להניח שגרעין האירועים שסופרו על דמא בן נתינה אירע בפועל, אבל כאשר לפרטי הדברים נתגבשו במהלך הזמן ורסיות שונות.⁴ מן המסופר בירושלמי עולה כי דמא בן נתינה חי היה באשקלון⁵ בימיו של ר' אליעזר בן הורקנוס⁶ בסוף ימי הבית השני. מן הסיפור עולה שגם בימי בית שני היה הכהן הגדול לובש חושן,⁷ שהרי אחת מאבני החשן — "ישפה של בנימין" — אבדה, ונזקקו למצוא אבן אחרת במקום זו שאבדה. דומה כי גם העובדה שמסופרת פה מסורת מדוייקת איזו

3. במאמר על אודות דרשות חז"ל לר' אברהם בן הרמב"ם מובא סיפור זה כהוכחה שבהיעדר פירוט, שבא להשמיענו שהסיפור אינו בגדר משל, הרי "יש בדבריהם [= של חז"ל] דברים רבים שאינם ע"פ פשוטם". ור' אברהם מסיים: "והשב ראיה זו על לכך ושים עיניך בה, כי היא פליאה נכבדת וראיה גדולה".

4. וראוי לשים לב: לעתים כולל מקור אחד ורסיות שונות. בירושלמי יש שתי דעות מפני מה לא יכול היה דב"נ להביא את האבן (המפתח שבין האצבעות; הרגל שהיתה פשוטה על התיבה); לבבלי יש שתי דעות מה היה גובה התמורה לאבן שהוצעה לראשונה ("ששים ריבוא שר"; "שמונים ריבוא שר").

5. על אשקלון בימי בית שני, ראה: פנחס נאמן, אנציקלופדיה לגאוגרפיה תלמודית, עמ' 202; העיר נחשבה כשטח מחוץ לתחום ארץ ישראל לענין המביא גט ממנה לא"י (גיטין א א-ב) ולענין מצוות התלויות בארץ (ירושלמי שביעית לו ע"ג).

6. "ולי אתם שואלים? לכו ושאלו את דמא בן נתינה".

7. אכן במסכת יומא כא ע"ב נמנו חמשה דברים שהיו במקדש ראשון ולא היו במקדש שני ואחד מהם אורים ותומים, אך כבר כתבו התוס' שם (בר"ה ואורים ותומים): "אורים ותומים הוון, שאם לא כן היה כהן גדול מחוסר בגדים (וכהן כזה עבודתו פסולה) אלא לא היו משיבין לנשאלין בהן". ועי' יפה עיניים לקידושין לא ע"א.

השאלה היא: האם על אדם בישראל לקיים מצוות שבין אדם לחברו מכח המצוה, מתוך כוונה לקיים את צו ה', או מתוך תחושת מחוייבות פנימית, מתוך מניעים מוסריים.¹⁶ אינני מבקש להרחיב דברים בשאלה זו, אקצר ואומר כי להערכתי די שעשיית המעשה למען הזולת תיעשה ממניעים מוסריים. בצוותה מצוות שבין אדם לחברו מבקשת התורה לטפח אדם מוסרי, וברגע שאדם פעיל למען חברו ממניעים מוסריים, הרי אישיותו היא האישיות שהתורה רצתה לטפח.

ראיה לכך היא העובדה כי חכמים לא תיקנו ברכת המצוות על מצוות שבין אדם לחברו,¹⁷ משמע שדי בעשיית מעשים למען הזולת מתוך מניעים מוסריים, ואין צורך לקיימן מתוך כוונה לקיים את צו ה'. יחד עם זאת על האדם לדעת כי אם אינו עושה פעולות למען הזולת, לא זו בלבד שאישיותו אינה אישיות מוסרית, אלא שהוא גם עבר צו הבורא ועל-כן מתוודה הוא ביום הכיפורים: על חטא שחטאנו לפניך בזולזול הורים ומורים וכד'.

דומה כי גם מהתבססותו של ר' אליעזר דווקא על דרכו של דמא בן נתינה בכבוד הוריו, ניתן להביא ראיה לכך כי יש לראות את קיום מצוות כיבוד אב ואם ודומותיה, כפעולה טבעית מוסרית.¹⁷

(5) מהי ההשקפה העולה מן הסוגיא לעניין שכר לעושי המצווה? נושא שכר ועונש ראוי לעיון בפני עצמו. מן האמור במשנה במסכת פאה עולה כי יש שכר לעושי המצווה גם בעולם הזה שהרי נאמר "אלו דברים שאדם אוכל מפירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא, כיבוד אב ואם..."¹⁸ וכך עולה גם ממשניות אחרות. אכן בגמרא מובאת גם דעתו של התנא ר' יעקב, הגורס: "שכר מצווה בהאי עלמא ליכא",¹⁹ דעה המאומצת ע"י הרמב"ם.²⁰

סוגית הבבלי בסיפורו של דמא בן נתינה משקפת את הדעה כי יש שכר לעושי מצוה גם בעוה"ז; משכרו של דמא בן נתינה אפשר להסיק כי שכרו של המצווה גדול עוד יותר

16. כבר קבע הרמב"ם (הקדמה למסכת אבות — שמונה פרקים — פרק ו) כי מאמרו של רשב"ג: "לא יאמר אדם אי אפשי לאכול בשר בחלב ... אלא אפשי ומה אעשה — אבי שבשמים גזר עליי" נאמר רק לגבי מצוות שמעיות, אך לגבי מצוות שכליות ראוי כי אדם יאמר, אי אפשר לגנוב, אי אפשר להונות. השאלה היא, האם נכון יהיה להרחיב את הדברים שנאמרו כאן, שהן משום שב ואל תעשה גם למצוות עשה שבין אדם לחברו?

17. ראה כד הקמח לרבנו בחיי אות ציצית: "המצוות המקובלות הן עיקר הקדושה והן שחז"ל תיקנו לנו לברך עליהן בא"י... אשר קדשנו במצוותיו וציונו וכו' כי בקיום המושכלות לא יקרא העם קדוש וגם חכמים לא תיקנו לברך על המושכלות.

18. עם כל זאת יהיה זה מוטעה לומר כי ההלכה אינה מתערבת בספונטניות. לעתים מגבילה ההלכה את הספונטניות מתוך התייחסות למערכת ערכים שאדם עשוי לא לתת דעתו עליהם. לדוגמה: דיניי אבלות — התורה אוסרת לשרט בבשר "שרט לנפש", ואף בכיבוד או"א — אין לציית להורים, בדרורם לעבור על איסור תורה.

18. פאה, ר"א משנה א'.

19. קידושין לט ע"ב; חולין קמב ע"א.

20. עיין רמב"ם בהלי' תשובה פרק ט ה' א.

ד. ערכים ועקרונות העולים מן הסיפורים על דמא בן נתניה

- (1) מדברי ר' חנינא ("ומה מי שאינו מצווה ועושה כך") עולה כי בני נוח אינם מצווים על כיבוד אב ואם.¹¹ יחד עם זאת יש להדגיש: פורמלית אין הם מצווים, אך כיבוד אב ואם ויראתם מקובלים כנורמות התנהגות אנושית באשר היא, ולכן נפסק להלכה: "גר אסור לקלל אביו העכו"ם ולהכותו ולא יבזהו, שלא יאמרו באו מקדושה חמורה לקדושה קלה, שהרי זה מבזה אביו אלא נוהג בו מקצת כבוד",¹² ונדרש על חס בן נוח: "מי גרם לו כל הארירה הזאת, על שביוזה כבוד אביו".¹³
- (2) ר' אליעזר מביא ראייה להלכה בהלכות כיבוד אב ואם מהתנהגות של נכרי בתחום הזה. הסיפורים הובאו אגב שאלה הלכתית קונקרטיים: "עד היכן כיבוד אב ואם?". נורמת ההתנהגות של דמא בן נתניה, על אף שאין הוא יהודי, מחייבת מבחינת ההלכה. הסיפורים מובאים בהלכות הרי"ף; הרמב"ם פסק, ככל הנראה בעקבות הסיפור על אמו של דב"נ: "עד היכן מוראן? אפילו היה לובש בגדי חמדות ויושב בראש בפני הקהל ובאו אביו ואמו והכהו וירקו בפניו, לא יכלימם אלא ישתוק ויירא ויפחד ממלך מלכי המלכים שצויהו בכך".¹⁴
- (3) לכאורה יש לתמוה על העובדה, שר' אליעזר מתבסס על נורמות התנהגות של נכרי כלפי הוריו, לשם קביעת גדרים בשאלה להלכה "עד היכן כיבוד אב ואם". הרי הנכרי מכבד את הוריו כעניין טבעי ספונטני ואילו אצל היהודי כלולה מצוות כיבוד אב ואם בכלל המצוות. מוכרחים אנו לומר! כי הנחת היסוד של ר' אליעזר היא, כי לא יעלה על הדעת כי המחוייבות המוטלת על המצווה במצוות כיבוד אב ואם תהיה פחותה מן המחוייבות שחש מי שמקיימה באופן טבעי ספונטני.
- (4) מהתבססותו של ר' אליעזר על התנהגותו של דב"נ, ניתן, להערכתנו, להסיק מסקנה כללית באחת משאלות המשנה העולות משאלת הזיקה בין המוסר להלכה.¹⁵

11. וכן עולה מהגמרא בנויר סא ע"א.

12. רמב"ם הלכות ממרים פ"ה הל' יא; שו"ע יורה דעה סי' רמא סעיף ט.

13. מדרש תנחומא לפרשת נוח, סי' טו.

14. יש לשים לב לכך שהרמב"ם הכתיר את דבריו: "עד היכן מוראן", ויפה דיין שהרי בהימנעות מהכלמת אביו קיים דב"נ מצוות "יראת אב ואם", שהרי מצוות כיבוד אב ואם היא מצווה ב"קום ועשה", ואילו "יראת אב ואם" היא מצווה ב"שב ואל תעשה" הימנע מלהכלימם ולפגוע בכבודם. כמו כן יש לשים לב לכך, שהרמב"ם אינו פוסק להלכה בעקבות הסיפור על אי הערת האב, שאל לו לאדם להעיר את אביו הישן אף אם הדבר עשוי להסב לו נזק כספי גבוה. ייתכן כי הרמב"ם הלך בכך בעקבות הירושלמי, שר' אליעזר הביא את הסיפור על אי הכלמת האב כתשובה לשאלה "עד היכן כיבוד אב ואם". אולי סבור היה הרמב"ם כי האיטור להכלים את ההורים קיים בכל הנסיבות, אולם אי אפשר לפסוק שאסור לאדם להעיר את הוריו הישנים, והיו הנסיבות אשר יהיו. אכן דב"נ נמנע מלהעיר את אביו, אך דעת הרמב"ם היא כפי הנראה, שהיתה זו התנהגות לפנים משורת הדין.

15. על הזיקה בין מוסר והלכה דנו מחברים שונים. לאחרונה דן בנושא רפאל ירחי במאמרו "הזיקה שבין ההלכה והאתיקה" (פורסם ב'מים מדלי', שנתון המכללה הרתית למוזיקה ע"ש ר"מ ליפשיץ, תשנ"ב). ידוע מאמר חז"ל (ויקרא רבה פרשה ט סימן ג): "כי דורות קדמה דרך ארץ את התורה" וכבר קבע מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב דרך ארץ, פרק א) על בסיס מאמר זה "כי דרך ארץ היא יסוד לתורה". וראה בהרחבה דיון בנושא במאמרו של הרב אהרן לייכטנשטיין "מוסר והלכה במסורת היהודית" (דעות מ' תשל"ז).

בסיטואציה זו, אף הוא לא יהיה נחשב כמכבד הוריו יותר מדאי, אך כל מי שמכבד כראוי את הוריו בסיטואציות שהקב"ה מזמן לו, הרי עשה מה שהקב"ה ציוה אותו שיעשה.

ה. הערות דידקטיות

- ארכו הדברים ונסתפק בשלוש הערות קצרות.
- א. המורה המתכוון ללמד סיפור אגדה, ראוי לו כי יבדוק, האם הסיפור מופיע במקורות אחרים. אם יגלה כי אמנם כך הדבר, ראוי כי יבדוק היטב, האם קיים שוני בין המסופר במקור אחד למסופר במקור האחר. אם יגלה כי אמנם קיימים שינויים, ראוי שידקק בהם היטב.
 - ב. כמעשי חכמים באה לידי ביטוי מערכת שלמה של ערכים. ואמינות אחת ממטרות הוראת סיפור אגדה, אם לא החשובה שבהם, היא לטפח אצל התלמידים את הערכים והאמינות העולים מן הסיפור אולם דא עקא. הדבר מחייב הרבה שיקול דעת והרבה זהירות. על המורה לבדוק האם הערך העולה מן הסיפור הוא ערך מוחלט ומקובל, או שמא יש גם דעות אחרות. אם אמנם יש דעות אחרות, ראוי, כי הדעות כולן יובאו במהלך ההוראה.
 - ג. בסיפור שלפנינו על המורה לשקול: האם יציב את דמא בן נתינה כמוֹדל הראוי לחיקוי, או כאדם שנהג לפניו משורת הדין? האם יסתפק בהבאת הסיפור בחלקו, ללא הבאת המסופר על שכרו, או שמא יביא את הסיפור בשלמותו.
- אם יחליט המורה להביא את הסיפור בשלמותו, דומה כי ראוי שיביא לידי ביטוי את מכלול הדעות בדבר שכר מצוה בעולם הזה.

שהרי "גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה",²¹ אך כפי הנראה גם לגבי המצווה מדובר בשכר בעולם הזה, שהרי שכרו של דב"נ היה שכר קונקרטי בעולם הזה, ואם מדובר לגבי המצווה על שכר בעולם הבא, הרי השכר של המצווה ושכרו של זה שאינו מצווה אינם ניתנים כלל להשוואה.

לא כן עולה, להערכת, מן הסוגיא בירושלמי. שכרו של דב"נ בא מיד ור' שבתי מדגיש: "ואין הקב"ה משהא מתן שכרן של עושי מצוות בגויים [בעולם הזה]"²². ומה בדבר שכרם של עושי מצוות מישראל? רבי שבתי אינו מפרט. מכלל לאו, יכול אתה לשמוע הן. עושי מצוות בגויים — אין הקב"ה משהא שכרם אולם עושי מצוות בישראל עושי הקב"ה להשהות שכרם. שמא — ישא הקב"ה שכרם לזמן רב בעוה"ז, ושמא — לעולם הבא.

(6) הדברים שלהלן הם בבחינת אחרון אחרון חשוב. סיפורי דב"נ מצטרפים אל סיפורים ומאמרים נוספים אשר מהם עולה חשיבותה המיוחדת של מצות כיבוד אב ואם ויראתם. מצות כיבוד אב ואם אינה סתם עוד מצוה במערכת המצוות שבין אדם לחברו. היא עולה עליהם ושונה מהם תכלית שינוי.

היא דורשת מן האדם את המירב ואת המיטב שניתן להעלות על הדעת. אכן אדם אמור להיות כלפי כל אחד המעליבו, מן הנעלבין ואינם עולבים,²³ אך אין לראות זאת כדרשה הלכתית, ההלכה אינה דורשת מן האדם להיות אדיש כלפי הפוגע בכבודו. לא כן ביחס להוריו. האדם נדרש מצד ההלכה להימנע מלהכלים את הוריו, יהיו הנסיבות אשר יהיו. וכבר נאמר כי "השווה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום" ו"מוראת אב ואם למוראת המקום", כל זאת מצד זה ש"שלשה שותפין הן באדם הקב"ה ואביו ואמו".²⁴

האם ניתן לעמוד באתגר שמצות כיבוד אב ואם ומצות יראתם מציבות בפני האדם? מן המסופר בתלמוד יוצא כי הדבר מוטל בספק. ידוע הסיפור על ר' טרפון שהניח כפות ידיו תחת רגליה של אמו על מנת שתהלך עליהן, ובהמשך הדברים מסופר: "פעם אחת חלה ונכנסו חכמים לבקרו אמרה להן התפללו על טרפון בני שהוא נוהג בי "כבוד יותר מדאי". ולאחר שסיפרה להם פרטי המעשה אמרו לה: "אפילו עושה כן אלף אלפים עדיין לחצי כבוד שאמרה התורה, לא הגיע".²⁵ הרי שאי אפשר לעמוד באתגר המצוה במלואה.

יכול להיות שכוונת הדברים היא לומר שאין בכיבוד אב ואם "כיבוד יותר מדאי", כיבוד שהוא לפנים משורת הדין, כהנחתה של אמו של ר' טרפון, וגם מי שיעמוד בסיטואציה קשה יותר מזו שר' טרפון היה נתון בה ויעמוד באתגר כיבוד אב ואם

21. על הסיבה ששכרו של המצווה גדול יותר, ראה תוספות ד"ה גדול.

22. עפ"י הפסיקתא רבתי".

23. ראה: גיטין ל"ו ע"ב.

24. קידושין ל' ע"ב.

25. ירושלמי, פאה פ"א ה"א (טו ע"ג).